

ТРАНСФАРМАЦЫЯ ЖАНРАВАГА КОДА ДЭТЭКТЫВА Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПРОЗЕ («ДАГЕРАТЫП» Л. РУБЛЕЎСКАЙ І «РУСАЛКІ КЛІЧУЦЬ» З. КАМІНСКАЙ)

Г. А. Яфіменка

*аспірант (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь)
hannaofalltrades@gmail.com;*

Раман Л. Рублеўскай «Дагератып» і аповесць З. Камінскай «Русалкі клічуць» працягваюць нацыянальную традыцыю беларускага дэтэктыва, вытокі якога можна знайсці ў прозе Ў. Караткевіча. Артыкул прысвечаны даследаванню нацыянальнай спецыфікі беларускага дэтэктыўнага рамана, якая праяўляецца ў яго структуры, запазычанай з англійскай і французскай літаратур. Падкрэсліваецца важнасць новых тэхнік і спосабаў аповеду, якія развіваюцца ў сучаснай жанравай літаратуры, і пераемнасць вобразаў традыцыйнага беларускага рамана. Асаблівая ўвага надаецца вылучэнню дэтэктыўнага кода на структурным і сюжэтным узроўнях тэксту, а таксама аўтарскіх спосабаў яго эксплуатацыі.

Ключавыя словы: дэтэктыў; нацыянальныя асаблівасці дэтэктыва; беларускі дэтэктыў; нацыянальная ідэнтычнасць; жанравы код.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАНРОВОГО КОДА ДЕТЕКТИВА В СОВРЕМЕННОЙ БЕЛОРУССКОЙ ПРОЗЕ («ДАГЕРРОТИП» Л. РУБЛЕВСКОЙ И «РУСАЛКИ ЗОВУТ» З. КАМИНСКОЙ)

А. О. Ефименко

*аспирант (Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь)
hannaofalltrades@gmail.com;*

Роман Л. Рублевской «Дагерротип» и повесть З. Каминской «Русалки зовут» продолжают национальную традицию белорусского детектива, истоки которого можно найти в прозе В. Короткевича. Статья посвящена исследованию национальной специфики белорусского детективного романа, проявляющейся в его структуре, заимствованной из английской и французской литератур. Подчеркивается важность новых техник и способов повествования, которые развиваются в современной жанровой литературе, и обосновывается преемственность образов традиционного белорусского романа. Особое внимание уделяется выявлению детективного кода на структурном и сюжетном уровнях текста, а также авторских способов его эксплуатации.

Ключевые слова: детектив; национальные особенности детектива; белорусский детектив; национальная идентичность; жанровый код.

DETECTIVE CODE TRANSFORMATION IN CONTEMPORARY BELARUSIAN PROSE («DAGUERREOTYPE» BY L. RUBLEVSKAYA AND «MERMAIDS ARE CALLING» BY Z. KAMINSKAYA)

H. A. Yafimenka

*Postgraduate Student (Belarusian State University, Belarus, Minsk)
hannaofalltrades@gmail.com.*

L. Rublevskaya's novel «Daguerreotype» and Z. Kaminskaya's short story «The Mermaids Are Calling» continue the national tradition of the Belarusian detective, the origins of which can be found in the prose of U. Karatkevich. The article is devoted to the study of the national specificity of the Belarusian detective novel, which is manifested in its structure, borrowed from the world literary process. The importance of simultaneous studying of both new techniques and methods of storytelling, which are developing both in modern genre literature and in the traditional Belarusian novel, is emphasized. Particular attention is paid to the identification of the detective code at the structural and plot levels of the text, as well as the author's methods of genre exploitation.

Key words: detective; national characteristics of the detective; Belarusian detective; national identity; genre code.

Спецыфіка сучаснага беларускага дэтэктыўнага рамана перш за ўсё абу-моўленая аўтарскім пошукам сувязі нацыянальнага мінулага Беларусі з яе су-часнасцю. На першы план пры гэтым выходзіць сацыяльны аспект, а дэтэк-тыўны складнік выкарыстоўваецца, хутчэй, для больш яркага азначэння канфлік-ту паміж сучаснасцю і традыцыяй. Выкарыстанне дэтэктыўнага кода для стварэння зазору паміж часавымі пластамі гісторыі і сучаснасці характэрна для беларускага дэтэктыва, паколькі ў нацыянальнай літаратуры дэтэктыўны канон укараняецца менавіта ў гібрыднай форме гістарычнага і дэтэктыўнага рамана.

Першай беларускай апавесцю, у якой відавочна выяўляюцца рысы дэтэкты-ва, можна назваць «Дзікае паляванне караля Стаха» (1964) Уладзіміра Сямё-навіча Караткевіча (1930–1984). Паводле яго сюжэту навуковец-фалькларыст Андрэй Беларэцкі раскрывае містычную таямніцу радавога праклёну Яноўскіх. Праз дзесяць з лішнім год У. Караткевіч вяртаецца да дэтэктыўнага матыву ў ра-мане «Чорны замак Альшанскі» (1978). У ім гаворка ідзе пра скарбы, схаваныя ў падземеллі Альшанскага замка. Час і прастора ў рамане падзелены: адзін пласт апаведу разгортваецца ў XVII стагоддзі і прысвечаны графу Альшанскаму, які выкрадае казну і памірае, пакінуўшы пасля сябе зашыфраваны манускрыпт. Дру-гая частка падзей адбываецца ў Мінску 70-х гг. XX стагоддзя, калі беларускі па-леограф знаходзіць манускрыпт і спрабуе яго расшыфраваць. Супрацьстаіць ге-рою апошні спадчыннік роду Альшанскіх.

Калі параўнаць гэты сюжэт з сюжэтам класічнага аналітычнага англійскага дэтэктыва ці замежных дэтэктываў XX стагоддзя, становіцца відавочным, што ў

беларускую літаратурную традыцыю дэтэктыў трапляе ў моцна трансфармаваным выглядзе. Найперш звернемся да тэрміналогіі. Жанравым кодам дэтэктыва называюць асаблівасці структуры і стылістыкі аповеду, характэрныя для гісторый дэтэктыўнага тыпу. Пры іх выяўленні ў тэксце ў чытача актывізуюцца пэўныя чаканні, звязаныя з жанрам – то бок, жанравы код – гэта своеасаблівае асацыятыўнае поле рэцыпіента, звязанае з ужо вядомымі яму сюжэткампазіцыйнымі і стылістычнымі хадамі [1; с. 405]. Дэтэктыўны раман, такім чынам, неабходна разглядаць як структуру з высокай ступенню кагерэнтнасці. Да яе абавязковых элементаў адносяцца: матыў пошуку, герой-дэтэктыў, які расследзе злачынства, і праблема, якую ён спрабуе вырашыць. Неабавязковымі элементамі дэтэктыўнага апавядання можна лічыць наяўнасць фігур злачынцы і ахвяры, а таксама адназначнае вырашэнне канфліктнай сітуацыі ў фінале.

Відавочна, што ў «Дзікім паляванні» і «Чорным замку» аўтар робіць сваёй мэтай укараненне звыклага для чытача дэтэктыўнага кода ў беларускі кантэкст, выкарыстоўваючы для гэтага маўленчыя і культурныя асаблівасці і рэаліі, напрыклад, пераносячы дзеянне ў сучасны яму Мінск (так, у «Чорным замку Альшанскім» згадваецца Старажоўскі рынак). Але ўсе элементы жанравага кода захоўваюцца: бінарнасць апазіцыі дэтэктыва і злачынца, крадзеж каштоўнасцяў набывае асаблівую важнасць у кантэксце іх культурна-гістарычнага значэння, а пошук і расследаванне завяршаюцца аднаўленнем справядлівасці і пакараннем злачынца. Гістарычны кантэкст найперш выкарыстаны для адаптацыі запазычанай структуры да беларускай літаратуры. Аднак калі параўнаць праведзеную Караткевічам працу з далейшым развіццём беларускага дэтэктыўнага рамана, можна заўважыць даволі рэзкае зрушэнне сэнсавых акцэнтаў, якія ўступаюць у супярэчнасць з логікай дэтэктыва.

Жанр рамана Л. Рублеўскай «Дагератып» (2017), вызначаны аўтаркай як «дэкадансны раман», можна назваць гібрыдным: Л. Рублеўская апярэе кодамі гістарычнага, прыгодніцкага, дэтэктыўнага і любоўнага рамана. Гісторыя разгортваецца ў двух часавых пластах: Мінску XXI стагоддзя і горадзе N мяжы XIX–XX стагоддзяў. Дэтэктыўны элемент ідэнтычны ў абодвух часах і заключаецца ў выяўленні таямніцы радаводу аднаго з галоўных герояў (маладога біёлага Гальяша і графа Сымона Каганецкага адпаведна). Таксама ў абодвух выпадках сюжэт рухае не расследаванне, а рамантычны інтарэс галоўнай гераіні (журналісткі Сімы ў сучаснасці, рэвалюцыянеркі Багуславы ў мінулым). У дадатак, нягледзячы на тое, што значную частку аповеду складае гістарычны фон рамана, маштабнасць сюжэту значна спрашчаецца, паколькі аўтар адаптуе тэкст для ўспрымання рознай мэтавай аўдыторыяй – на гэта, акрамя любоўнай гісторыі, якая рухае сюжэт, і эксплуатацыі дэтэктыўных элементаў, указваюць таксама элементы, характэрныя для жанру young adult. Тым не менш, праз зварот да гістарычнага мінулага аўтар увесць час актуалізуе тэму пошуку ўнутранага «я» і нацыянальнай прыналежнасці герояў. Гэтак жа, як граф Сымон, Сіма і Гальяш спрабуюць асэнсаваць сваю гісторыка-культурную спадчыну і даведацца пра тыя падзеі, да якіх спрычыніліся іх продкі.

Тэма продкаў і культурнай спадчыны беларусаў гучыць і ў аповесці З. Камінскай «Русалкі клічуць» (2017), але, у параўнанні з «Дагератыпам», яна значна больш факусуецца на фальклорна-літаратурных вобразах, характэрных для беларускай культуры. Аднак структура аповесці фактычна ідэнтычная раманам Караткевіча і Рублеўскай: дзве сюжэтныя лініі, якія разгортваюцца ў сучасным горадзе і ў беларускай вёсцы 40-х гадоў, дзе жыве і працуе мастачка Алена Кіш. Галоўныя героі аповесці – маладая журналістка Ліза і яе сябар Алесь, якія адпраўляюцца на пошукі работ мастачкі, вядуць асабістае расследаванне, прысвечанае трагічнай гібелі Алены.

Відавочна, што абодва аўтары выкарыстоўваюць той жа прыём, што і Караткевіч, які, па сутнасці, сфарміраваў гістарычны дэтэктыў як жанр у межах беларускай літаратуры. Больш за тое, галоўным героем (гераіняй) іх дэтэктыўных сюжэтаў таксама становіцца інтэлектуал, які цікавіцца гуманітарнымі навукамі, прычым, перш за ўсё, у фокусах ўвагі гераінь-журналістак аказваецца гісторыя, што ў чарговы раз падкрэслівае гістарычную базу беларускага дэтэктыўнага рамана. Аднак тут варта адзначыць важны момант: па меркаванні некаторых даследчыкаў, жанравая літаратура, якая ўключае ў сябе, галоўным чынам, дэтэктыў, найболей чула рэагуе на падзеі сучаснасці, перапрацоўваючы іх паводле ўласнай гнуткай структуры [6; р. 280]. Інтэрэсы герояў сучаснага беларускага дэтэктыва, як і іх расследаванні, скіраваныя, перш за ўсё, у мінулае, якое часта падаецца ў падкрэслена міфалагізаваным і гераізаваным выглядзе. Цяперашні час выкарыстоўваецца хутчэй для кантрасту і абрамлення мінулай «вялікай» гісторыі, якую змушаны рэабілітаваць сучасны герой, але пры гэтым ён не мае выразнай сувязі з рэальнасцю. Актыўна дзейнічаць такі «сышчык» можа толькі ў межах гістарычнага мінулага, а ў цяперашнім часе не мае ні ўлады, ні ўплыву – невыпадкова як у рамане, так і ў аповесці, гэта маладыя дзяўчыны-ідэалісткі, учарашнія студэнты. Сапраўднай іх мэтай становіцца не пакаранне вінаватага, але аднаўленне сувязі паміж пакаленнямі і рэабілітацыя герояў мінулага ў сучаснай культуры. Эпізоды пакарання злачынца, характэрныя для дэтэктыўнага сюжэту, прысутнічаюць фрагментамі і носяць выпадковы характар: гэта гібель ілжэ-бацькі Багуславы, які падмануў яе наконт здзейсненага ёю ў дзяцінстве забойства і расправа Гальяша над кампаніяй мужчын, што чапляліся да яго, у «Дагератыпе», а таксама Алесь, якога «забіраюць русалкі» за яго прагнасць і спробу забойства ў аповесці Камінскай. Як бачна, ні ў адным з выпадкаў гераіня-дэтэктыў не здзяйсняе пакаранне і выкрыццё самастойна, але наадварот, застаецца ў пасіўнай пазіцыі, прымаючы на сябе ролю ахвяры. Нават Ліза, якая вырашае апублікаваць сабраную інфармацыю, прызнаецца ва ўласнай пасіўнасці: *«Гэта быццам бы надзея на кагосьці моцнага, магутнага, які прыйдзе і адмые нашу мінуўшчыну, уратуе спадчыну, пераканае нас, што яна вартая нашаны і таго, каб ёй ганарыцца»* [2; с. 106]. Адзіным эпізодам, часткова вытрыманым па правілах дэтэктыўнага кода, можна назваць момант выкрыцця Багуславай і Ніхелем лекара, які спрабуе атруціць графа Каганецкага і пераконвае яго ў тым, што ён прэварацень. Аднак нават тут актыўныя дзеянні прадпрымае ў ас-

ноўным Ніхель, а Багуслава, якая збіраецца развясць выдумку лекара аб праклёне пярэваратня, выступае ў асноўным у ролі каханкі: «*Фатографка паставіла лямпу на камяні падлогі і нерашуча схілілася над мужчынам. Зноў яна разглядае яго, вывучае з нейкай хваравітай цікаўнасцю... Быццам першы раз у жыцці ўбачыла іншага чалавека. <...> Багуслава апраўдвала сваю прагную цікаўнасць... ну, скажам, медыцынскім наглядам*» [5]. Другая гераіня Рублеўскай, Сіма, не хавае, што Гальяш цікавіць яе больш, чым знойдзеныя ім гістарычныя дакументы: «*...абыхавасць да гісторыі, у тым ліку ўласнага роду, уважаю за такі недахоп разумовы і душэўны, што чалавек успрымаецца, як інвалід. Я не хацела б настолькі расчаравацца ў шэравокім біёлагу. <...> Ну чаму, чаму патрапіла мне ўтрэскацца ў хлопца, які настолькі не падзяляе маіх інтарэсаў?*» [5]. У адрозненне ад жанчын Рублеўскай, Ліза з аповесці З. Камінскай з самага пачатку дзейнічае з цікаўнасці, у спробе аднавіць гісторыю несправядліва забытай мастачкі: «*Мне заўжды было цікава, як гэта. Як не памерла памяць пра таго ж Каліноўскага, хаця згадкі пра яго хавалі. Ці, наадварот, як выкрывалася, і неаднойчы, пра таго, каго абагаўлялі, што ён кат. Ці вось гэтая Кім: ты казаў, што пры жыцці яна амаль жабравала, а цяпер застанецца навечна ў памяці. Мо справядлівасць жыве недзе там, насуперак зямному*» [2; с. 37]. Тым не менш, варта адзначыць, што ніводная з аўтарак не кажа прама ў тэксце, што перад чытачом дэтэктыўная гісторыя (у адрозненне ад Караткевіча, у якога гэтаму прысвечана ўступленне і першы раздзел рамана). У разгляданых намі сюжэтах актывацыя жанравага кода дэтэктыва ў чытача адбываецца з дапамогай асобай фразы. У выпадку Рублеўскай гэта першая фраза з дзённіка Багуславы, якая звязвае сучаснае апавяданне, або «Кнігу знешняга кола», з гістарычнай «Кнігай унутранага кола»: «3.10.1893. Я не люблю фатаграфаванне мёртвых дзяцей» [5]. У Камінскай гэта першыя словы аповесці, таксама, што цікава, вытрымка з дзённіка: «11 чэрвеня 2017 года. Пачынаючы гэты дзённік, не думаў, што ў ім прыйдзецца апісваць смерць» [2; с. 5]. Чужая смерць, задакументаваная героем, адразу ж наводзіць на здагадку, што ў здзейсненага ёсць сведка – і, адпаведна, тое, што адбываецца, пачынае ўспрымацца рэцыпіентам у кантэксце дэтэктыўнага кода.

Другі важны момант – абедзве фразы-актыватара ў выніку аказваюцца фальшывымі, і пра гэта выразна гаворыцца ў тэксце бліжэй да фіналу. Багуслава не выносіць выгляду мёртвых дзяцей, паколькі лічыць сябе вінаватай у смерці аднакласніцы, але затым выпадковым чынам даведваецца, што памылялася: «*Ды што з табой робіцца? Ты як прывіда ўбачыла.*

Багуслава выпусціла з рук альбом, які тут жа падхапіў устрывожаны Коганецкі.

– Проста я трынаццаць гадоў пражыла ва ўпэўненасці, што гэтую дзяўчыну забіла» [5].

Разам з разбурэннем дэтэктыўнага кода танальнасць апаведу змяняецца. Калі да гэтага дзеянні Багуславы і Ніхеля ўспрымаліся як часткі дэтэктыўнага сюжэту (напрыклад, выкрыццё лекара-атрутнага і ўдзел у падпольным рэвалю-

цыйным руху), далей і да канца аповеду гісторыя вытрымана ў духу любоўна-прыгодніцкага рамана – як у «Кнізе ўнутранага кола», так і «Кнізе знешняга», паколькі ніякіх таямніц для чытача ўжо не засталася.

3. Камінская раскрывае фіктыўнасць фразы-трыгера ў самім фінале аповесці, у пасляслоўі: *«Да таго ж Алесь у сваім апошнім дзённіковым запісе прадказваў, што павінна з'явіцца смерць. І яна была»* [2; с. 106]. Такім чынам, становіцца відавочным, што прыведзеныя ў тэксе фрагменты перапіскі, дзённіковыя запісы і эпізоды з мінулага працуюць на стварэнне агульнай карціны толькі таму, што звязаны фальшывым дэтэктыўным кодам, а насамрэч аказваюцца разрозненымі гісторыямі.

Падводзячы вынікі, абагульнім асаблівасці сучаснага беларускага дэтэктыўнага рамана. У першую чаргу варта адзначыць, што беларускі дэтэктыў часцей за ўсё не існуе асобна, але аказваецца шчыльна спаяным з гістарычным раманам. Гэта абумоўлена найперш развіццём жанру ў беларускамоўнай літаратурнай традыцыі. Адсюль вынікае другая асаблівасць – абавязковае ўключэнне ў раман тэмы культурнай спадчыны, якая павінна быць нанава знойдзена і пераасэнсавана сучаснікамі. Калі нават першапачаткова тэмы пошуку і расследавання закранаюць каштоўнасць прадметаў у прамым сэнсе слова (страчаныя скарбы, забытыя карціны), то да канца апавядання сэнсавы акцэнт абавязкова змяшчаецца на значэнне пошуку ў кантэксце культуры. Становіцца важным не знайсці страчаны аб'ект або віноўніка злачынства, а здзейсніць своеасаблівую пераацэнку каштоўнасцяў, у выніку якой герой мяняе не свет вакол сябе, а ўласнае разуменне сітуацыі. Так, невядома, ці зменіцца нешта ў даследаваннях работ Алены Кіш, але Ліза даведваецца для сябе яе рэальную гісторыю і мяняе сваё пасіўнае стаўленне да жыцця, даслаўшы сабраную інфармацыю ў друк. Тое ж самае адбываецца і з Сімай, якой усё ж атрымліваецца зацікавіць свайго каханага гісторыяй як сваёй сям'і, так і сваёй краіны.

Трэцяя асаблівасць звязаная з пераасэнсаваннем дэтэктыва і паняцця жанру ў цэлым у межах беларускай літаратуры. У працэсе запазычання дэтэктыўнага кода з іншай літаратуры – у дадзеным выпадку ангельскай і французскай, пра што У. Караткевіч гаворыць ў «Чорным замку», згадваючы прозвішчы Холмса і Мегрэ – магчымыя два шляхі далейшай адаптацыі жанру ў нацыянальную літаратуру. У першым выпадку запазычанне жанравай структуры адбываецца ў выглядзе адмаўлення ад першапачаткова прынятых правіл і іх парадывання. У іншым выпадку, характэрным для беларускага дэтэктыва, адбываецца запазычанне асноўных сюжэтных хадоў з улікам нацыянальных асаблівасцей, такіх як культурныя рэаліі, месца і час дзеяння, пераасэнсаванне важных для нацыі пытанняў і праблем. Пры гэтым варта адзначыць, што У. Караткевіч, як і Л. Рублеўская з 3. Камінскай пазней, імкнуцца да эксплуатацыі класічнага, або аналітычнага дэтэктыва, але не іншых, пазнейшых мадэляў, што паказвае на арыентацыю на больш традыцыйныя для жанру ўзоры прозы. Пры гэтым, у перыяд 1990-х – пачатку 2000-х гг. беларускі дэтэктыў развіваецца даволі актыўна і ў іншых паджанрах – напрыклад, трылер, нуар, дзіцячы дэтэктыў і

іншыя прадстаўлены ў творчасці А. Глобуса, М. Клімковіча, М. Адамчыка («Сіні пад'езд», 1992; «Латвійскі дэтэктыў», 2008; «Забойства на Каляды», 1994), Ю. Станкевіча («Любіць ноч – права пацукоў», 1998), А. Бязлепкінай («Ляўша на тэнісным корце», 2001)

Можна сказаць, што У. Караткевіч рэабілітуе дэтэктыў, у тым ліку далучае яго ў кантэкст нацыянальнай літаратурнай традыцыі. У сучаснай прозе дэтэктыўны элемент застаецца часткай традыцыйнага аповеду, а не маркерам масавай літаратуры. На гэта ўказвае фрагментарнае і выбарачнае выкарыстанне дэтэктыўных структур, якія эксплуатауюцца аўтарамі для ўтрымання чытацкай увагі (у Л. Рублеўскай) і сувязі разрозненых фрагментаў тэксту (у З. Камінскай). У цэлым, дэтэктыўныя элементы скарыстаны гэтак жа, як і іншыя клішэ, і працуюць альбо на акумуляцыю стэрэатыпаў (Л. Рублеўская), альбо на іх дэканструкцыю (З. Камінская). З класічнай дэтэктыўнай структурай пры гэтым выдзеленыя элементы не супадаюць, паколькі застаюцца ўключанымі ў структуру аповеду як дапаможныя, не развіваючыся да самастойнай інтрыгі.

Бібліяграфічны спіс

1. Барт, Р. С чего начать? / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – Москва : Прогресс, 1989. – С. 401–413.
2. Камінская, З. Русалкі клічуць / З. Камінская. – Мінск : Кнігазбор, 2017. – 108 с.
3. Караткевіч, У. Чорны замак Альшанскі: раман / У. Караткевіч. – Мінск : Папуры, 2018. – 496 с.
4. Караткевіч, У. Дзікае паляванне караля Стаха / У. Караткевіч. – Мінск : Папуры, 2022. – 272 с.
5. Рублеўская, Л. Дагератып : дэкадансны раман / Л. Рублеўская [Электронны рэсурс]. – 2017. – URL: <https://goo.su/GGzglh> (дата обращения: 10.11.23).
6. Cawelty, J. G. Canonization, Modern Literature, and the Detective Story / J. G. Cawelty // Mystery, violence and popular culture: Essays. – Madison (Wis.): University of Wisconsin press, 2004. – P. 276–288.